

RAPORT WSTĘPNY

MIĘDZYNARODOWA SPOŁECZNA MISJA OBSERWACYJNA NA UKRAINĘ

Kijów, 29 października 2012 r.

Międzynarodowa Społeczna Misja Obserwacyjna (CSEOM) jest przedsięwzięciem organizacji pozarządowych z Polski (Fundacja im. Stefana Batorego), Niemiec (European Exchange) i Litwy (Eastern Europe Studies Centre) zorganizowanym pod auspicjami Aleksandra Kwaśniewskiego i Markusa Meckela. Misja działa na Ukrainie od 17 września do 7 listopada i składa się z 15 członków długoterminowych (eksperti i obserwatorzy) oraz obserwatorów krótkoterminowych rozmieszczonych na terenie kraju. Raporty okresowe były publikowane 5 i 23 października. Raport końcowy zostanie przedstawiony pod koniec listopada.

W celu uzyskania dalszych informacji prosimy o kontakt:

domanski.cseom@gmail.com

tel. +380 50 926 0756

Pomimo szeregu problemów, wybory stanowiły konkurencyjny proces, w ramach którego wyborcy mogli wyrazić swoje preferencje polityczne. Choć wybory zostały przeprowadzone w odpowiedni sposób, a dzień wyborów przebiegł spokojnie, na uczciwość całego procesu wyborczego silny wpływ miało nadużywanie uprzywilejowanej pozycji osób pozostających u władzy.

*Projekt jest finansowany ze środków programu „Wsparcie Demokracji”
Polskiej Fundacji Międzynarodowej Współpracy na Rzecz Rozwoju „Wiedzieć Jak”
w ramach programu polskiej współpracy rozwojowej Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w 2012 r.
oraz z dotacji Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej
i Ministerstwa Spraw Zagranicznych Republiki Litewskiej.*

Główne wnioski

- Kontrowersyjne procesy i późniejsze uwięzienie byłej premier, będącej głównym przeciwnikiem politycznym prezydenta, a także innych czołowych polityków z głównej partii opozycyjnej, stworzyły nieprzychylny klimat do przeprowadzenia wyborów. Niezależnie od konkretnych usprawnień w zarządzaniu procesem wyborczym, wydarzenia te stawiają znak zapytania co do ogólnej uczciwości procesu demokratycznego – w tym przeprowadzenia wyborów
- Dzień wyborów przebiegł ogólnie spokojnie, a głosowanie przebiegało w odpowiedni sposób. Wydaje się, że skala i natura zaobserwowanych nieprawidłowości i incydentów nie wpłynęła znacząco na wynik wyborów.
- Ramy prawne w zasadzie stworzyły odpowiednie podstawy do przeprowadzenia demokratycznych wyborów. Zasady dotyczące rejestracji wyborców zostały ulepszone i zaostrzone. Choć ograniczenia w zakresie możliwości głosowania poza własnym obwodem mogły pozbawić niektórych wyborców możliwości głosowania, ograniczyły one zarazem ryzyko manipulacji.
- W okresie kampanii wyborczej wszyscy kandydaci mieli możliwość organizacji spotkań, dystrybucji materiałów i korzystania z reklam na ulicach. Niemniej jednak partie polityczne nie miały szans na równą konkurencję, zwłaszcza w mediach. Media (poza mediami internetowymi) ogólnie nie dostarczały zrównoważonych informacji nt. kampanii wyborczej – zwłaszcza stacje telewizyjne w jednoznaczny sposób sprzyjały rządowi.
- Wykorzystanie zasobów administracyjnych przez partię rządzącą było widoczne w wielu przypadkach. Dotyczyło ono nacisków na urzędników oraz pracowników firm państwowych, a także sytuacji w których projekty finansowane przez państwo były przedstawiane jako osiągnięcia kandydatów. Brak skutecznych uregulowań i przejrzystości w zakresie finansowania kampanii także działał na korzyść osób zajmujących urzędy.
- CKW i komisje niższego szczebla zrealizowały większość zadań w terminach zgodnych z obowiązującym prawem wyborczym. Podczas przygotowań do wyborów pojawiały się jednak rozmaite problemy. W rezultacie stworzenia okręgowych (DEC) i obwodowych (PEC) komisji wyborczych w oparciu o losowanie, główne partie polityczne nie były w nich reprezentowane w zrównoważony sposób. Rezultaty losowania stały się główną przyczyną oficjalnych skarg.
- Wprowadzenie okręgów jednomandatowych miało negatywny wpływ na przeprowadzenie wyborów, biorąc pod uwagę sytuację polityczną i specyficzne doświadczenia państwa – mimo iż nowe prawo wyborcze odzwierciedlało konsensus między głównymi graczami politycznymi. Okręgi jednomandatowe zwiększyły polaryzację polityczną oraz ryzyko związane z kupowaniem głosów, czarnym PR, zastraszaniem potencjalnych kandydatów oraz wykorzystaniem zasobów administracyjnych, czego dowodzą zaobserwowane incydenty, które miały miejsce głównie w okręgach jednomandatowych.

- Władze stworzyły sprzyjające warunki do rejestracji i rozmieszczenia dużej liczby obserwatorów krajowych i zagranicznych, którzy posiadali zazwyczaj nieograniczony dostęp do obserwowania procesu wyborczego.

Ramy prawne i system wyborczy

W ogólnym zarysie obowiązujące prawo stwarza odpowiednie podstawy do przeprowadzenia demokratycznych wyborów. Konstytucja gwarantuje bierne i czynne prawo wyborcze, a także wolność zrzeszania, gromadzenia się, przemieszczania się i wyrażania opinii. Ustawa o wyborach deputowanych ludowych Ukrainy (dalej: prawo wyborcze) przyjęta w 2011 roku wprowadziła zmiany w systemie wyborczym: wdrożono ponownie mieszany system wyborczy stosowany w 1998 i 2002 roku; podniesiono próg do 5% w systemie proporcjonalnym na listach partyjnym i zlikwidowano możliwość tworzenia bloków politycznych. Spośród 450 członków parlamentu, 225 jest wybieranych systemem proporcjonalnym, w oparciu o listy partyjne w jednym, ogólnokrajowym okręgu, Pozostałych 225 deputowanych wybiera się prostym systemem większościowym w okręgach jednomandatowych. Inne odnośne ustawy to: Ustawa o rejestracji wyborców, Ustawa o Centralnej Komisji Wyborczej, Kodeks Administracyjny i Kodeks Karny.

Wprowadzenie okręgów jednomandatowych miało raczej negatywny wpływ na przeprowadzenie wyborów, biorąc pod uwagę sytuację polityczną i szczególne doświadczenia Ukrainy – mimo iż nowe prawo wyborcze odzwierciedlało konsensus między głównymi graczami politycznymi. Jednomandatowe okręgi nasiliły polaryzację polityczną i zwiększyły ryzyko kupowania głosów, czarnego PR, zastraszania potencjalnych kandydatów i wykorzystania zasobów administracyjnych, o czym świadczy fakt, że zaobserwowane incydenty wydarzały się głównie w okręgach jednomandatowych.

Przeprowadzenie wyborów

Wybory są przeprowadzane w trzystopniowym systemie: Centralna Komisja Wyborcza, 225 Okręgowych Komisji Wyborczych i 33 762 Obwodowe Komisje Wyborcze. CKW to stałe, 15-osobowe ciało wybierane przez parlament na 7-letnią kadencję. Komisje Okręgowe i Obwodowe są powoływane w okresie wyborów.

CKW i komisje niższego szczebla zrealizowały większość zadań w terminach wyznaczonych przez prawo wyborcze. Pod kątem technicznym, wybory zostały odpowiednio przygotowane, choć w trakcie przygotowań do wyborów miały miejsce poważne niedociągnięcia.

Ustawa o wyborach deputowanych ludowych Ukrainy stanowi, że poza zarejestrowanymi ugrupowaniami parlamentarnymi, pozostałe miejsca w komisjach okręgowych powinny zostać rozdystrybuowane w drodze loterii.¹ Jednak Centralna Komisja Wyborcza podjęła uchwały wprowadzające do tej procedury zdecydowane zmiany. Po pierwsze, zamiast oddzielnych losowań dla każdej komisji okręgowej, CKW zdecydowała się przeprowadzić jedno losowanie członków wszystkich 225 komisji okręgowych² oraz – konsekwentnie – jedno losowanie na wszystkie miejsca w komisjach obwodowych w każdym z okręgów

¹ Uchwała CKW nr 895 z 13 września 2012 r.

² Uchwała CKW nr 69 z 29 sierpnia 2012 r.

jednomandatowych.³ Ponadto metody losowania nie były spójne. W sumie doprowadziło to do braku równowagi w składzie komisji wyborczych.

Zaraz po losowaniu szereg partii zwróciło się do CKW domagając się wymiany członków komisji. Wymiany odbywały się na olbrzymią skalę w całym kraju, dotykając nawet 50% członków i 80% zarządów w niektórych komisjach obwodowych. W związku z tym, nie wszystkie komisje obwodowe były w pełni gotowe do działania.

Choć szkolenia w komisjach okręgowych prowadzono w sposób profesjonalny i uczestniczyła w nich odpowiednia reprezentacja zarządów komisji, szkolenia dla członków komisji niższego szczebla (komisje obwodowe) nie zostały przeprowadzone w satysfakcjonujący sposób, zarówno na poziomie merytorycznym, jak i organizacyjnym.

Dostępne dla obserwatorów sesje CKW odbywały się regularnie. Podejmowane uchwały były publikowane na stronie internetowej. Niemniej jednak podejmowane przez głosowanie decyzje były wcześniej omawiane na spotkaniach zamkniętych dla obserwatorów, co podważa transparentność procesu decyzyjnego.

Zaobserwowano też szereg niedociągnięć logistycznych, zwłaszcza w komisjach obwodowych. Misja odnotowała, że różne komisje obwodowe (zwłaszcza na obszarach wiejskich) nie były odpowiednio wyposażone. Brakowało komputerów, drukarek i innych niezbędnych materiałów⁴, co w niektórych przypadkach wpłynęło na gotowość komisji do działania w okresie weryfikacji list wyborców.

Rejestracja kandydatów

18 sierpnia zakończono rejestrację kandydatów. Spośród 87 partii, które nominowały kandydatów, tylko 22 zarejestrowały listy partyjne dla okręgu krajowego. Niektóre partie nominowały mniej niż 5 kandydatów, w tym żadnych na listę partyjną. Wzbudziło to wątpliwości co do możliwości przeprowadzenia przez te partie pełnej kampanii wyborczej.

W wyborach startowało 5 207 kandydatów – 2 653 w okręgach jednomandatowych i 2 554 w okręgu krajowym. Przeszło 400 kandydatur zostało odrzuconych przez CKW – większość z nich stanowili kandydaci niezależni. W większości przypadków decyzja CKW była spowodowana wycofaniem się kandydata lub wycofaniem jego nominacji przez partię. Na początkowym etapie CKW odmówiła rejestracji 445 kandydatom. Misję poinformowano też o dwóch przypadkach, kiedy kandydaci wycofali się z wyborów z powodu zastraszenia, jednak nie byliśmy w stanie potwierdzić tych informacji.

Rejestracja wyborców

³ Uchwała CKW nr 859 z 13 września 2012 r.

⁴ Uchwała CKW nr 892 zawiera więcej szczegółów dot. Ustawy o zapewnieniu otwartości, transparentności i demokratycznego charakteru wyborów deputowanych ludowych Ukrainy. Zgodnie z ustawą, każda obwodowa komisja wyborcza powinna zostać wyposażona w komputer przenośny, dwie kamery video, przedłużacze do kabli USB oraz metalową skrzynkę, w której cały sprzęt do rejestracji video (poza kamerami) będzie przechowywany w dniu wyborów.

Rejestracja wyborców na Ukrainie odbywa się na podstawie terytorialnej i jest oparta o regularnie uaktualnianą elektroniczną bazę danych. Przeszło 36,7 mln obywateli jest zarejestrowanych jako wyborcy. Ustawa o rejestracji wyborców (2007) zapewnia szczegółowe ramy wdrażania i utrzymania nowego rejestru. Znajdują się tam też ostre zapisy dotyczące dokładności list i ochrony danych wyborców, a także odpowiednie sankcje za nieuprawniony dostęp i wykorzystanie zarejestrowanych danych. W trakcie procesu wyborczego CKW ograniczyła zasady dotyczące możliwości głosowania poza miejscem zamieszkania.⁵ Wyborcy, którzy nie zmienili adresu wyborczego nie mogli głosować poza swoim jednomandatowym okręgiem wyborczym. Rozwiązanie to mogło w niektórych przypadkach prowadzić do pozbawienia prawa do głosowania, jednak ograniczyło ono ryzyko manipulacji.

Pierwotne listy wyborców były dostępne do weryfikacji publicznej do 22 października. Obywatele mogli sprawdzać, czy są zarejestrowani i wnioskować o zmiany. W tym okresie publicznego dostępu, nie wszystkie komisje obwodowe były gotowe do działania. Do 23 października liczba wyborców zarejestrowanych na Ukrainie wzrosła o 52 961 osób⁶. Ponadto 155 549 wyborców dostało możliwość oddania głosu poza swoją komisją obwodową lecz w ramach okręgu jednomandatowego.⁷ Udostępnienie przedstawicielom partii politycznych elektronicznych kopii rejestru wyborców umożliwiło dodatkową kontrolę, która zwiększyła dokładność rejestru.

Kampania

Pomimo, iż kampania oficjalnie rozpoczęła się 30 lipca, **wszystkie znaczące siły polityczne rozpoczęły kampanię dużo wcześniej**. Wiosną 2012 roku na billboardach i plakatach w większości ukraińskich miast pojawiły się „reklamy społeczne” kilku partii politycznych.

Kandydaci posiadali ogólnie możliwość swobodnego prowadzenia kampanii, a wolność zgromadzeń była co do zasady zapewniona, poza kilkoma przypadkami stwarzania przeszkód w działaniach. W praktyce jednak, partie polityczne nie mogły prowadzić kampanii na równych prawach, zwłaszcza za pośrednictwem mediów. Kampania była spolaryzowana i często charakteryzowała ją retoryka podziału, a nawet obraźliwa.

Kampanię prowadzono głównie za pośrednictwem mediów, reklam ulicznych, dystrybucji ulotek i innych materiałów. Odbywano też liczne wiece oraz różnej wielkości spotkania z wyborcami w całym kraju.

Najbardziej widoczna była kampania prowadzona przez Partię Regionów. Jednak Zjednoczona Opozycja – *Batkiwszczyna*, UDAR i *Ukraina Vpered* także prowadziły aktywną kampanię na poziomie krajowym. Mimo to liderzy głównych sił politycznych niechętnie angażowali się w rzeczywistą debatę ze swoimi przeciwnikami.

⁵ Uchwała CKW nr 1046 z 2 września 2012 r.

⁶ Na przykład 23 października liczba wyborców zarejestrowanych w Kijowie wzrosła o 6283 osoby, w Charkowie o 5415 osób, w Odessie o 3389 osób.

⁷ Spośród nich: 146.947 członków Obwodowych Komisji Wyborczych, 798 członków Okręgowych Komisji Wyborczych, 7804 obywateli, którzy nie będą głosować w komisji właściwej dla miejsca zamieszkania „z innych przyczyn”.

Kampanię charakteryzowało **szerokie wykorzystanie zasobów administracyjnych**, które przybierało różne formy. W większości przypadków zasoby administracyjne były używane na korzyść Partii Regionów, korzystającej ze swojej uprzywilejowanej pozycji partii rządzącej. W okresie przedwyborczym podnoszono zarzuty o naciski i zastraszanie. Niektórzy urzędnicy państwowi startujący w wyborach często wykorzystywali swoje stanowiska do prowadzenia kampanii w sposób niebezpośredni. W licznych przypadkach zatarciu ulegało rozróżnienie między działaniami państwa i kampanią Partii Regionów. Brak skutecznych uregulowań i transparentności finansowania kampanii dodatkowo pomagał osobom zajmującym stanowiska państwowe.

Pośrednie i bezpośrednie próby przekupywania wyborców stanowiły częste naruszenie prawa wyborczego w trakcie kampanii. Przekupstwo przybierało różne formy, począwszy od wynagradzania finansowego wyborców, którzy uczestniczyli w wiecach partyjnych, po działania i usługi świadczone przez różnego rodzaju organizacje charytatywne powiązane z konkretnym kandydatem czy partią. Taka strategia przyciągania wyborców była wykorzystywana przez kandydatów ze wszystkich części sceny politycznej, przy czym wydaje się, że najczęściej stosowano ją w okręgach większościowych. W niektórych przypadkach misja zaobserwowała prowadzenie kampanii przez kandydatów podczas „impresz kulturalnych” organizowanych przez struktury biznesowe, co można uznać za niebezpośrednie przekupywanie wyborców.

Obserwatorzy misji udokumentowali też szereg przykładów „czarnego PR”, dyskredytującego różnych kandydatów i partie.

Media i wolność słowa

Media (poza mediami internetowymi) nie dostarczały zrównoważonych informacji o kampanii wyborczej i nie zapewniały wszystkim partiom i kandydatom równych szans prezentowania ich programów. Według niezależnego monitoringu mediów, większość ukraińskich stacji telewizyjnych prezentowała informacje w sposób jednoznacznie przychylny dla rządu.

Ataki na niezależne media (takie jak krytyczne wobec władz gazety internetowe *TVi* oraz *Levyi Bereg*) także miały wpływ na bezstronność ukraińskich mediów.

Jakość przekazu medialnego na Ukrainie spada cały czas od początku wyborów. W czerwcu 2012 roku raport Freedom House podkreślał, że swoboda ukraińskich mediów ulega ograniczeniu. Jako narastające problemy wymieniono też korupcję i zmniejszającą się niezależność mediów, coraz powszechniejsze wykorzystanie mechanizmów administracyjnych i legislacyjnych do ograniczania a następnie uniemożliwiania działania poszczególnym mediom, a także nadmiar w mediach informacji „sponsorowanej” (tzw. „jeansa” czy opłacone artykuły). Opłacane artykuły to „tajnie sponsorowane wiadomości”, ukazujące się w wiadomościach bez jasnego oznaczenia jako reklamy.

Skargi i odwołania

Prawo wyborcze wymaga, żeby Centralna Komisja Wyborcza rozpatrywała skargi odnoszące się do sposobu przeprowadzenia wyborów, a także nadaje sądom administracyjnym uprawnienia do rozpatrywania spraw dotyczących wyborów. W wyniku istnienia tego równoległego systemu, kanały rozstrzygnięcia kwestii spornych nakładają się na siebie i mogą być ogólnie niejasne.

Skargi były rozpatrywane terminowo, zarówno przez organy wyborcze, jak i sądowe. Jednak w niektórych przypadkach nie przestrzegano zasad transparentności w procesie decyzyjnym. Skargi rozpatrywano podczas zamkniętych posiedzeń CKW. Szersza dyskusja na temat treści skarg podczas posiedzeń otwartych zdarzała się jedynie sporadycznie.

Skargi składane do CKW dotyczyły głównie formowania komisji okręgowych i obwodowych (za pośrednictwem losowania). Inne skargi dotyczyły nadużywania zasobów administracyjnych i pogwałcenia zasad prowadzenia kampanii wyborczej (niebezpośrednie przekupstwo wyborców, nielegalne prowadzenie kampanii). CKW otrzymała kilkaset skarg⁸, spośród których zaledwie 25 procent zostało rozpatrzonych.

Dzień wyborów

Obserwatorzy misji pozytywnie ocenili początek głosowania. Materiały potrzebne do głosowania były na miejscu, a głosowanie w większości komisji obwodowych rozpoczęło się o czasie. Zaobserwowano zaledwie kilka przypadków spóźnionego lub chaotycznego otwierania lokali wyborczych (Kijów, Irpen). Obserwatorzy misji w Kijowie zaobserwowali też jeden przypadek głosowania przed zakończeniem procedury otwierania lokalu wyborczego (urny nie były zabezpieczone). Odnotowano też jedną zmianę na stanowisku przewodniczącego Obwodowej Komisji Wyborczej, która nastąpiła w ostatniej chwili (Odessa).

W obserwowanych komisjach obwodowych głosowanie przebiegało spokojnie. Zdecydowana większość obserwatorów pozytywnie oceniła traktowanie i obsługę wyborców, wykorzystanie ochrony oraz zachowanie tajemnicy głosowania. Pewne nieprawidłowości proceduralne zaobserwowano w Odessie, Irpen, Dniepropietrowsku, Obuchowie i Kijowie – należało do nich umożliwianie wyborcom oddania głosu bez odpowiedniego dokumentu identyfikacyjnego, niezabezpieczone urny i kilka odosobnionych przypadków głosowania grupowego.

Obserwatorom doniesiono też o przypadkach kupowania głosów, za sumę wahającą się od 100 do 500 UAH.

Dwie komisje obwodowe odwiedzone przez obserwatorów odrzuciły dużą liczbę wniosków o głosowanie w domu (tzw. *mobile voting* – odpowiednio 102 i 126 wniosków) w okresie przedwyborczym, ponieważ były one w widoczny sposób sfałszowane (szereg wniosków wypełniono tym samym charakterem pisma). Obserwatorzy lokalni poinformowali misję, że odnotowali liczne przypadki sztucznie zawyżonej liczby wniosków w całym okręgu.

⁸ Do 27 października CKW otrzymała 578 skarg dotyczących działań różnych podmiotów procesu wyborczego. 472 spośród nich odrzucono z przyczyn formalnych, nie rozpatrując treści. 106 skarg rozpatrzono pod względem merytorycznym

Misja zaobserwowała też przypadki niewłaściwego zachowania, graniczącego z zastraszaniem wyborców. W Odessie czterech obserwatorów z Partii Regionów (lub osoby podające się za reprezentantów Janukowycza) obserwowało lokal wyborczy z zaparkowanego przed nim samochodu. Podobne sytuacje zaobserwowano też w innym miejscu w Odessie oraz w Irpieniu.

Członkowie komisji obwodowej zapobiegli próbie dorzucenia do urny większej ilości głosów w Winnicy. Obserwatorzy misji byli świadkami przybycia milicji, która przesłuchała dwóch członków komisji obwodowej podejrzanych o pomoc przy próbie dorzucenia głosów do urny.

W Winnicy dwóch członków komisji obwodowej zaobserwowało wyborcę z czterema kartami do głosowania. Osoba ta, oraz dwóch członków komisji, którzy wydali mu karty, zostały aresztowane przez milicję w obecności obserwatorów.

W kilku przypadkach obserwatorzy poinformowali, że posiadali ograniczony dostęp do obserwacji procesu wyborczego, ze względu na nieprawidłowy układ lokali wyborczych (Tarnopol, Lwów, Kirowograd, Charków).

W obecności obserwatorów misji przewodniczący komisji obwodowej w Odessie podgrzał kawałek papieru opisany długopisem dostarczonym przez komisję okręgową (DEC) do użytku głosujących. Podgrzanie spowodowało zniknięcie atramentu. Komisja odnotowała ten incydent w protokole i wymieniła długopisy. Obserwatorzy uczestniczący w liczeniu głosów w tej komisji nie odnotowali żadnych niewypełnionych kart do głosowania.

Zgodnie z prawem, w lokalach wyborczych znajdowały się kamery. Rolą obserwatorów nie była jednak ocena wartości dodanej tego rozwiązania.

W większości przypadków protokoły zostały wystawione na widok publiczny.

Pomimo niewielkich niedociągnięć proceduralnych, proces liczenia głosów w obserwowanych komisjach można ocenić pozytywnie.

Obserwatorzy odnotowali poważne problemy w zliczaniu protokołów z komisji obwodowych w komisjach okręgowych w Charkowie i Odessie. Członkowie komisji obwodowych poprawiali niektóre dokumenty w pobliżu komisji okręgowych, po ich zwrocie do poprawek. Niektóre komisje obwodowe dostarczały dokumenty nieprawidłowo zabezpieczone, a nawet otwarte. W regionie Odessy jeden członek Okręgowej Komisji Wyborczej został zwolniony ze względu na to, że jakoby rozpowszechniał wśród członków komisji obwodowych nieprawidłowe informacje. Ponadto obserwatorzy misji odnotowali kolejki i spory między członkami komisji obwodowych i okręgowych w obu tych miastach, a także w Dniepropietrowsku.

Obserwatorzy

Na 27 października szereg lokalnych bezpartyjnych grup monitorujących wybory zarejestrowało blisko 40 tysięcy obserwatorów. Spośród tych grup, dwie największe ogólnokrajowe organizacje pozarządowe, *Opora* i Komitet Wyborców Ukrainy (CVU) zarejestrowały przeszło 10 tysięcy obserwatorów. *Opora* przeprowadziła równoległe liczenie głosów. Inne lokalne organizacje korzystały z metod *crowdsourcingowych* do mapowania naruszeń za pośrednictwem interaktywnych platform internetowych. Dwie najpopularniejsze

– „Maidan Monitoring-Vybory 2012” i *Electua.org* – już odnotowały przeszło tysiąc naruszeń od początku procesu wyborczego. *Maidan* uruchomił też internetowy projekt *Narodnyi CVK* (Ludowa CKW), którego celem jest zbieranie i publikowanie fotokopii protokołów zliczania głosów dostarczonych przez wyborców i porównywanie ich z oficjalnymi liczbami podawanymi przez CKW. *Strona internetowa Opory była niedostępna w dniu wyborów. Opora poinformowała, że stała się ona celem ataków DDOS, w związku z czym prezentacja wyników równoległego liczenia głosów ulegnie opóźnieniu. Zaobserwowano też pojedyncze przypadki zastraszania obserwatorów*